

Sockenstämman

Göran Lindahl*

Redan under medeltiden samlades sockenbor till sockenstämmor, men vi vet inte mycket om hur denna socknens representation fungerade. Deras existens förändras däremot inte. Framförallt från senmedeltiden föreligger många vittnesbörd om församlingens engagemang i det kyrkliga livet, i helgonkult med nya altare och bilder, gillen och vallfärder.

Ett viktigt inslag i organisationen utgjorde två typer av ämbeten, kyrkvårdar och sexmän, som skulle hjälpa prästen och därvid också företräda församlingen. Kyrkvårdarnas uppgift gällde vården av kyrkobyggnaden. Sexmännen kan, liksom i senare tider, ha haft uppdraget att indriva tionde och övervaka tillståndet i församlingen.

Med reformationen bröts denna ordning ned. Sockenkyrkornas utblottade tillstånd kan ha gjort stämmor och särskilda funktionärer temporärt obehövligen eller beskurit deras handlingsmöjligheter. Det finns också anledning att betona den ovisshet om framtiden som präglade det kyrkliga livet. Under lång tid var både katolska och lutherska präster samtidigt i verksamhet, bådadera dessutom med oklara framtidsmål. Bakom dem stod en stark och ständigt oberäknelig furstemakt. Under slutet av 1500-talet förelåg också den reella möjligheten av en rekatolicering av riket. Kyrkomötet i Uppsala 1593 avgjorde dessa frågor slutgiltigt. Nu fanns möjlighet att bygga upp en stark och självmedveten luthersk kyrka. Det var ju faktiskt också prästerna som fattade besluten 1593 och därefter fått ett övertygande stöd från det profana samhället.

Återuppbyggnaden leddes av ett antal biskopar, av vilka Johannes Rudbeckius i Västerås blivit den mest kände. Gäller det sockenstämman och prästens rätt att leda den bör dock ett annat namn nämnas, Olaus Laurentius, Rudbecks efterträdare som biskop i Västerås. Med hans insats förnyades sockenstämman och möjlighet öppnades att förverkliga ett kyrkans eget samhällsideal. Det tycks ha varit självklart att knyta den till medeltida ideal, till stämman som socknens representation och till de två ämbetena.

Minnet av den medeltida ordningen, försvagad efter reformationen, levde kvar inte bara inom en kyrklig elit utan också på folklig nivå. Det sistnämnda kan inte klarläggas, men förefaller ändå sannolikt. Minnet av vad som varit gjorde framgången begriplig. Biskoparnas framtidsmål kunde således uppfattas som återställande av en gammal och på sin tid fungerande ordning. Överväganden om den framtida sockenstämman handlade i början om två skilda alternativ. Det ena innebar att socknen skulle företrädas av dem som innehade de två ämbetena. De skulle samarbeta med prästen och besluta om socknens gemensamma ärenden. Svagheten i detta alternativ gällde representativiteten. Vem skulle välja dessa medhjälpare? Borde en sockenstämma nöja sig med att utse sina företrädare och sedan inte höra av sig? Prästen kunde också själv tänkas utse sina medarbetare. Varje sockenpräst förstod ändå sitt beroende av församlingens stöd. Om inte annat gällde det hans egen bostad, prästgården, som under-

Sockenstämmans sammanträden hölls ofta i en för ändamålet särskilt uppförd enkel byggnad i nära anslutning till sockenkyrkan. På bilden ses sockenstugan i Funbo socken, Uppland. Foto: Karin Blent 1982. Upplandsmuseets samlingar.

hölls av socknen. Det andra alternativet gav sockenstämman huvudrollen. Efter en viss inledande tvekan skulle det också bli så. I sockenstämman möttes alla sockenmän under prästens ordförandeskap.

Sockenstämmornas karaktär och verksamhet har lockat flera forskare. Deras tolkningar skiljer sig avsevärt. De två författare som tidigast ägnat sig åt ämnet, Ragnar Gullstrand (1923) och K. H. Johansson (1937) såg stämmorna som en genuint demokratiskt institution, framvuxen ur bondesamhället och med förmåga att leva vidare och bilda utgångspunkten för den kommande självstyrelsen. I senare forskning blev perspektivet det helt motsatta. Präst och stämma sågs som statens förlängda arm. För de historiker som ägnat sig åt den svenska maktstatens uppbyggnad under 1500- och 1600-talen blev deras bedömning snarast en självklarhet: kyrkan och dess organ utgjorde en statlig resurs.

Eva Österberg har i ett flertal sammanhang tecknat en betydligt mer komplicerad bild. Så

förenklat fungerade inte det svenska regeringsmaskineriet. Det fanns en statsmakt med vilja att ingripa men också en folklig mentalitet av en seghet och styrka som krävde hänsyn och eftergifter. Peter Aronsson (1992) har formulerat sig på liknande sätt: sockenstämman var en arena där den kyrkliga och statliga kulturen mötte en folklig kultur. Alberto Tiscornia (1992) understryker olikheterna socknarna emellan, framförallt med hänsyn till den maktsfär de ingick i eller lyckades hålla sig utanför.

I ett avseende liknar alla dessa forskningsresultat varandra. De ger inte någon övertygande förklaring till särprägel i denna långlivade sockenorganisation. Det handlar då inte om några perifera frågor utan själva grunddragen. Några av dem skall här anges.

Redan det långa tidsperspektivet är anmärkningsvärt. Det sträcker sig från medeltiden in i 1800-talet, utan principiella förändringar och bara med oftast outtalade praktiska jämkningar.

Den första frågan gäller vilka som hade rätt eller skyldighet att delta i sockenstämman. Ovan nämndes två alternativ. Det ena innebar att socknen företrädades av utsedda funktionärer, det andra att alla sockenmän deltog. När organisationen 1650 stadfästes som en del av prästeståndets privilegier lämnades båda möjligheterna öppna. Prästen, stämmans ordförande, kunde kalla församlingen i gemen eller bara dess förtroendemän. Som lokal anges sockenstugan eller kyrkans sakristia och det är lätt att förstå vilken som borde väljas.

I fortsättningen skulle det vanliga bli stämmor med alla sockenmän som deltagare. Därmed menades i praktiken inte varje enskild sockenbo utan snarare företrädare för varje hushåll, ett synsätt som var det i tiden gängse. Till stämman kallades således frälse och ofrälse, jordägare, landbor på frälsejord, torpare och soldater. När kvinnor nämns avses antagligen änkor som övertagit sin mans roll. Bevarade protokoll förtecknar inte de närvarande utan nöjer sig med allmänna formuleringar. ”Alla sockenmännen voro tillhoppa stämde” heter det i ett protokoll från Köla socken i Värmland 1672, som dock inte nämner hur många som verkligen infann sig. En vanlig metod blev att i protokollets inledning nämna kyrkvärdar och sexmän, därtill någon bemärkt person och omtala övriga som menige man. Sistnämnda begrepp kunde således inrymma sockenbor med mycket olika samhällsställning.

Prästprivilegierna 1723 utgår från att stämmor med sockenmännen var det normala och upprepar att alla har skyldighet att delta. Om så önskades kunde fler stämmor hållas än de självklara vid valborgsmässa- och mickelsmässotid. Likaså kunde ytterligare ärenden tas upp, utöver de av ordförande föredragna. Sockenstugan blev därmed den enda tänkbara sammanträdeslokalen. Kyrkan användes vid de ceremoniellt genomförda biskops- och prostvisitationerna, inte för sockenstämmor. Kanske för att understryka dessa skillnader utformades sockenstugorna på enklaste sätt.

Ett bord för ordföranden och eventuella bisittare, bänkar för övriga; det fick duga. Uppgifter finns om att sammanträdena inleddes och avslutades med bön.

Sockenstämmornas utveckling har setts som ett uttryck för lokal självstyrelse. Det är dock ett förenklat resonemang. Den obligatoriska närvaron var något av prästerna eftersträvat och utgjorde onekligen ett tvång. Sockenmännen måste dock ha insett att denna närvaro också var meningsfull. På stämman avgjordes ärenden med följder för deltagarna. Möjlighet fanns att framföra sin egen uppfattning och argumentera för den. Så blandades åsikterna med varandra på ett sätt som uppenbarligen tillfredsställde båda parter, både präst och sockenmän.

Avsaknaden av regler om rösträtt och röstning berodde till stor del på det övergripande målet att nå enighet. Konflikter förekom, men slutmålet borde vara att alla blivit överens. Givetvis lyckades man inte alltid, men man lade hellre ned ärendet eller sköt det på framtiden än att gå till omröstning. Därmed aktualiserades inte heller principen att varje deltagare hade en röst. Under senare delen av 1700-talet skedde dock en förändring. Med ökande utgifter kom beslutet att fattas av den som främst skulle stå för kostnaden, det vill säga ägarna till mantalsatt jord. Själva principen förändrades dock inte, det rörde sig om en successiv, inte klart uttalad praktisk jämkning. Först med en förordning 1817 tillkom bestämmelser som angav vilka som hade rösträtt och hur den i så fall skulle beräknas. Så fungerade inte rikspolitikens instanser och inte heller lokala organ som domkapitel och häradsrätt.

Inga bestämmelser fanns heller om vilka ärenden stämman borde behandla. Några av dem tillhörde det självklara. Att underhålla kyrka och kyrkogård kostade mycken möda. Präst och kyrkvärdar ledde verksamheten, men av församlingen krävdes medverkan med pengar, material eller arbetsinsatser. Nybyggnad förekom, men oftast handlade det

om nödortfigt underhåll. Sockenstuga, fattigstuga och klockarbostad fordrade också allas medverkan. I mer eller mindre krävande tonfall kunde prästen också framföra sina önskemål om förbättringar av prästgården.

På stämman avhandlades också en brokig samling ärenden som föll under rubriken kyrkotukt. Avsikten var att främja ett lugnt och kristligt leverne och bekämpa allt som bröt mot detta ideal. Det kunde handla om upprepade frånvaro från gudstjänster, buller och oväsen i kyrkan, fylleri på kyrkvallen, slagsmål, ständiga och för omgivningen påfrestande gräl, kränkande skvaller, snatteri eller andra materiella övergrepp. Straff kunde utmätas, mest i form av böter till kyrkokassan. I andra fall kunde stämman rekommendera övertalning, förmaningar eller varningar. De sistnämnda kunde upprepas tre gånger och därefter, om ingen ändring skett, leda till strängare åtgärder. Att prästen skulle ägna sig åt dessa kinkiga ingripanden torde ha varit självklart. Sexmännen borde också delta, ibland agera på egen hand. Att sexmännen också hade ekonomiska uppdrag som gällde tionden gjorde inte dessa sysslor eftertraktade – det kan ha varit svårt med rekryteringen.

Deltagarna i stämman torde ha varit medvetna om att gränsen till häradsrättens revir ibland överskreds. Bristen på tydliga riktlinjer gav utrymme åt skiftande opinioner. Ibland övervägde en mer förlåtande hållning, ibland en mer legalistisk. Denna avsaknad av tydliga kompetenskrav kan ibland ha berott på att nämndemännen, som oftast var dugande bönder, samtidigt kunde göra sig hörda på sockenstämman. Samtiden noterade, men accepterade ändå dessa glidningar, som kunde göra stämman till en domstol i första instans. Inte förrän 1817 reglerades dessa frågor genom att det då bestämdes vilka ärenden stämman hade skäl att ta upp till behandling. I och med det förtydligades också till sist var den rätta kunskapen fanns.

Byggnadsfrågor, och i ett senare stadium, efter ca 1760, fattigvården kostade avsevärda

belopp. Stämman ägde dock inte någon beskattningsrätt i legal mening. Eller kanske snarare: begärde inte att få laglig rätt att uppta skatt. Med undantag av den obetydliga skatt som bekostade kyrkans nattvardsvin förväntades att alla utgifter täcktes av frivilliga, i varje fall i princip frivilliga, insatser. Sammanskott blev den vanliga benämningen på den metod som praktiserades. Det kunde bestå av pengar, arbetsinsatser eller leveranser av exempelvis byggnadsmaterial, livsmedel och ved. Naturligtvis inflöt inte allt detta så snabbt och i så rätt mängd som önskvärt vore. Av protokollen framgår hur många påminnelser om givna löften som behövdes och överhuvud hur trögt hela detta system arbetade. Sammanskotten kompletterades med böter, räntor på lån ur kyrkokassan och diverse inkomster som inflöt oregelbundet. Först 1847 tillkom det första steget i den kommunala beskattningsrätten.

Flera författare har understrukit att samtidens hårda motsättningar inte avspeglades i stämmornas förhandlingar och beslut. I politiken stod bönder och adel mot varandra, landbor och torpare mot godsens ägare, den växande obesuttna fattigklassen mot både bönder och adel. Där fanns ju också andra inte lika materiellt präglade konflikter: enväldet som ideal mot maktdelning, ortodoxi mot pietism, hattar mot mössor. I sockenstämmorna tonas allt detta ned, där framträder ett ideal av enighet och harmoni.

Denna skillnad mellan sockenstämmorna och den samtida politiska verkligheten har inte givits någon övertygande tolkning. Och vidare: varför denna märkliga avsaknad av regler, denna förhoppning om allas goda vilja, detta ideal av gemenskap och enighet? Svaret är enkelt. Sockenstämmorna var inte ett politiskt organ där olika makthavare möttes utan ett förverkligande, ofta bristfälligt, av en religiös utopi.

I bakgrunden fanns medeltida erfarenheter som inte helt glömts bort under det hårda 1500-talet. Den slutliga uppbyggnaden av en

luthersk kyrka, inledd i början av 1600-talet, anknöt till det förflutna men innebar också en nytolkning av sockenstämmans uppgift och roll i ett större sammanhang.

Kyrka och sockenstuga låg nära varandra. Åtskilliga ärenden som stämman tog upp till behandling gällde kyrkan. Oftast handlade det då om praktiska frågor, hur kyrkobyggnaden och dess inredning borde underhållas eller förbättras. Det fanns också ett annat och djupare sammanhang. Gudstjänsten i kyrkan utgjorde det religiösa livets centrum, dess anda skulle också prägla förhandlingarna i sockenstugan och de beslut som fattades. Gudstjänst och sockenstämma utgjorde en enhet som måste förstås tillsammans. Sammanhanget kan förtydligas ytterligare. Som själva kärnan framstår nattvarden, där enligt lutherskt synsätt Kristus själv var närvarande, hans ord band samman tro och gärningar. Sann tro gav upphov till goda gärningar.

Här möter således inte politik utan en kristen samhällsvision, en föreställning om hur en Gudsstat skulle kunna byggas på jorden. Naturligtvis visste de präster som nu tog över, som ledde gudstjänsten i kyrkan och förhandlingarna i sockenstugan, att denna utopi aldrig skulle kunna förverkligas fullt ut. Till den slutsatsen hade också Luther kommit. Hans tidiga upplevelse hade sträckt sig längre, till ovanliga förhoppningar om hur samhället genomsyrades av en ny religiös hänförelse. I en senare mer pessimistisk framtidsyn såg han hur världen var beskaffad. Där fanns ondskan och också de många likgiltiga. De troende kunde vara i minoritet, men på dem som var beredda väntade Guds nåd.

Redan 1523 hade Luther utarbetat vad som kan rubriceras som en författning för staden Leisnig, ett litet samhälle inte långt från Wittenberg. Jämförelsen med en svensk socken ligger nära tillhands. Sockenkyrkan och sockenstugan hade sina motsvarigheter i stadskyrka och rådhus som låg intill varandra vid torget. Luthers framställning handlar huvudsakligen om fattigvården och hur den skulle

bekostas. Allt eftersom de katolska prästerna vid altarestiftelserna i stadskyrkan avled eller lämnade staden kunde medel dras in och istället fördelas bland de behövande, närmare bestämt de fattiga som inte kunde förväntas arbeta. Tiggeri förbjöds, tiggarmunkar fick inte visa sig i staden. Det innebar ett skifte från medeltida idealisering av fattigdomen till en ny värdering av världsligt arbete. Framförallt betonade Luther sammanhanget mellan stadskyrka och rådhus, mellan stadsstyrelse och gudstjänstliv.

Ett stort antal städer följde Leisnigs exempel och antog någon form av författning. Förebildlig blev den version som staden Braunschweig antog 1528 och som utarbetats av Luthers lärjunge och medarbetare Johannes Bugenhagen. Avsikten var att inte bara formulera föreskrifter för fattigvården utan att täcka också andra områden. Resultatet blev en synnerligen utförlig text som in i detalj reglerar snart sagt alla former av andlig och världslig verksamhet. Här har likheten med de svenska socknarna nästan helt försvunnit: den svenska avsaknaden av regler istället förbyts i sin motsats.

En jämförelse av detta slag räcker inte till för mer vittgående slutsatser. Det förtjänar dock att nämnas att de grundlagar som sedan slutet av 1500-talet styrde den svenska kyrkans verksamhet inte uttalar sig om sockenstämman. Det gäller både Laurentius Petris kyrkoordning som han fick Johan III att godkänna 1571 och som slutligen antogs av Uppsala kyrkomöte 1593, och kyrkolagen 1686, en produkt av det karolinska enväldet. I det senare fallet var stämmorna sedan länge en realitet. Lagtextens upphovsmän avstod dock från att formulera några regler. Underströk bara att världslig makt måste följas.

Göran Lindahl, professor
Uppsala

Nyckelord: sockenstämma, reformation, Luther, religiös utopia

Referenser

- Alsterlind, F. 1910: *Den gamla kyrkplatsen: händelser och gestalter ur Stora Kils kyrkas och sockens historia*. Kil.
- Aronsson, P. 1992: *Bönder gör politik: det lokala självstyret som social arena i tre Smålandssocknar, 1680–1850*. Lund.
- Bergström, C. 1991: *Lantprästen: prästens funktion i det agrara samhället 1720–1800*. Stockholm.
- Blickle, P. 1987: *Gemeindereformation: Die Menschen des 16. Jahrhunderts auf dem Weg zum Heil*. München.
- Bugenhagen, J. 1912: *Braunschweiger Kirchenordnung 1528*. Herausgegeben von Hans Lietzmann. Bonn.
- Fernlund, S. 2001: Godsherrn och sockenkyrkan: patronatskap på gott och ont. I: Arcadius, K. & Sundberg, K. (red.): *Skånska godsmiljöer*. Lund.
- Forsell, af C. 1834: *Sockenstatistik öfver Sverige*. Stockholm.
- Gullstrand, R. 1923: *Bidrag till den svenska sockensjälvstyrelsens historia under 1600-talet*. Stockholm.
- Gustafsson, H. 1987: *Kommunal frihet för nationell samling: debatter om kommunalreformer i 1800-talets Norden*. Stockholm.
- Gustafsson, H. 1989: *Sockenstugans politiska kultur: lokal självstyrelse på 1800-talets landsbygd*. Stockholm.
- Hasselmo, W. (red.) 1949: *Kiöhla Sochnestämмо Protocoll 1642–1768*. Köla.
- Hessler, C. A. 1956: *Stat och religion i upplysningstidens Sverige*. Uppsala.
- Höjer, T. 1967: *Sockenstämmor och kommunalförvaltning i Stockholm fram till 1864*. Uppsala.
- Höpfl, H. 1991: *Luther and Calvin on secular authority / Martin Luther and Jean Calvin*. Cambridge.
- Jansson, T. 1987: *Agrarsamhällets förändring och landskommunal organisation: en konturteckning av 1800-talets Norden*. Uppsala.
- Jansson, T. och Eng, T. 2000: *Stat – kyrka – samhälle: den stormaktstida samhällsordningen i Sverige och Östersjöprovinserna*. Stockholm.
- Johansson, K. H. 1937: *Svensk sockensjälvstyrelse 1686–1862. Studier särskilt med hänsyn till Linköpings stift*. Lund.
- Kjöllnerström, S. 1955: Karl XI och sockenstämman. *Statsvetenskaplig tidskrift Vol. 58 no. 2/3*. Lund.
- Kümin, B. A. 1996: *The shaping of a community: the rise and reformation of the English parish, c.1400–1560*. Fife.
- Malmström, J. 2006: *Herrskapen och den lokala politiken: Eds socken ca 1650–1900*. Uppsala.
- Måwe, C.-E., 1958. *Studier i den sociala kontrollen i Östmark*. Uppsala.
- Olausson, P. 2007: *Gillbergaknaparna: en studie i den svenske storbondens habitus ca 1750–1850*. Göteborg.
- Pulma, P. 1985: *Fattigvård i frihetstidens Finland: en undersökning om förhållandet mellan centralmakt och lokalsamhälle*. Helsingfors.
- Schalling, E. 1927: Sockenmenighetens utveckling till juridisk person. I: *Statsvetenskaplig tidskrift Vol. 30 no. 1*. Stockholm.
- Sjöberg, S. 1948: *Det kommunala besvärsinstitutet*. Stockholm.
- Sjöblom, S. 1896: *Prästerskapets privilegier af år 1650 och 1723: ett bidrag till det svenska prästerskapets historia under storhetstiden och början af frihetstiden*. Karlstad.
- Tiscornia, A. 1992: *Statens, godsens eller böndernas socknar? Den sockenkommunala självstyrelsens utveckling i Västerfärnebo, Stora Malm och Jäder 1800–1880*. Uppsala.
- Törnvall, G. 1940: *Andligt och världsligt regementet hos Luther. Studier i Luthers världs- och samhällsbild*. Lund.
- Österberg, E. 1987: Svenska lokalsamhällen i förändring ca 1550–1850. Participation, representation och politisk kultur i den svenska självstyrelsen: ett angeläget forskningsområde. *Historisk tidskrift*.
- Österberg, E. 1989: Bönder och centralmakt i det tidigmoderna Sverige: konflikt – kompromiss – politisk kultur. *Scandia*.
- Österberg, E. 1992: Folklig mentalitet och statlig makt: perspektiv på 1500- och 1600-talens Sverige. *Scandia*.

SUMMARY

The Rural Parish Meeting

This paper describes and discusses the Swedish rural parish meeting (sockenstämman), in a long historical perspective. Its organization and how parishioners were represented, as well as the changes that took place in connection with the transition from a Catholic to a Protestant state church.

A feature of this organization was that it far ahead, until 1817, completely lacked written procedures for right to vote and voting. A state of order that is explained by a common effort to achieve consensus on all decisions. Nor were there any rules about which issues would be discussed.

All this contributed to the confrontations that otherwise existed in the contemporary political reality was lacking in the rural parish meetings negotiations. The explanation is probably to be found in the fact that the parish meeting can be seen as an attempt to realize a religious utopia that is based on the thoughts of how God's Government could be built on earth, originally conceived by Luther.

Keywords: parish meeting, the Reformation, Luther, religious utopia

*Professor em. Göran Lindahl (1924–2015) avled fredagen den 2 oktober, vid en ålder av 92 år. Med det avslutades ett författarskap som sträckte sig från de tidiga ungdomsåren till ett par dagar före hans död. Därmed tystnade en ofta kritiskt granskande och av omutlig integritet präglad röst. In i det sista engagerad i en debatt kring såväl dagspolitiska som bredare, mer övergripande humanistiska- och samhällsvetenskapliga frågeställningar.

Som en av initiativtagarna till och medarbetare i forskningsprojektet Sockenkyrkorna. Kulturarv och bebyggelsehistoria kom Göran Lindahl att inte bara tillägna sig en djup kunskap om enskilda kyrkobyggnader och den omgivande samhälleliga miljön. Han strävade också efter att försöka förstå de grundläggande drivkrafterna och strukturerna bakom detta byggande. Det är i det sammanhanget föreliggande uppsats om sockenstämman skall ses.

Det handskrivna manuset till denna uppsats fick jag av Göran två dagar innan han dog, med en önskan att jag skulle skriva rent det för publicering i RIG. Någon förteckning över använd litteratur hade han inte hunnit utarbeta. De referenser som bifogas uppsatsen har jag sammanställt från spridda anteckningar. Till dessa kan fogas flertalet av Luthers och Calvins skrifter, som jag genom våra många återkommande diskussioner vet att Göran tagit del av. Det är också främst ur dessa texter han hämtat sin uppfattning att formen för diskussion och beslut i sockenstämman sannolikt kan härledas ur tanken att förverkliga en religiös utopi. Ett synsätt som Göran tyckte sig kunna finna paralleller till i de många på religiösa grunder anlagda samhällena i Nordamerika.

Leif Jonsson, fil.dr
Västerås